

Azərbaycan Füzulşünaslığının təşəkkülündə təzkirələrin rolu

Bələlilik, həm faktlar, həm də tədqiqatçıların fikri və qənaətləri Azərbaycan füzulşünaslığının konkret nəzəri-metodoloji prinsiplərə malik ədəbiyyatşünaslıq sahəsi, müstəqil elmi istiqamət kimi, təşəkkülü 1925-ci ildə Azərbaycan Ədəbiyyat Cəmiyyəti tərəfindən çap olunmuş "Füzuli" (ədəbi fəaliyyətinin 400 illiyi münasibətilə) məcmuəsindən Mir Cəlalın "Füzulinin poetik xüsusiyyətləri" (1940) əsərinə qədərki dövrü əhatə edir. M.Cəlalın Füzulinin poetikasına həsr olunmuş bu qiymətli kitabı füzulşünaslığın təşəkkül mərhələsini yekunlaşdırır, yeni mərhələnin əsasını qoyur. Lakin, təəssüf ki, Azərbaycan füzulşünaslığının ikinci mərhələsi Mir Cəlalın başladığı istiqamətdə formalaşmışdır...

M.Füzulinin müasirlərinin təzkirələrindən tutmuş, XX əsrin 20-ci illərinə qədərki dövrü Azərbaycan füzulşünaslığının təşəkkül ərafəsi adlandırmaq olar. Dövr etibarilə zəngin olsa da, XIX əsrə qədər təqribən üç yüz il füzulşünaslıq ancaq təzkirə janrı ilə təmsil olunub. Yalnız XIX əsrin ikinci yarısında həm Türkiyədə, həm də Azərbaycanda M.Füzuli şəxsiyyətinə və bu dahi şairin irsinə maraq yaranmağa başlayıb.

Bunu professor M.Quluzadə də təsdiq edir: "Təzkirələrdən və ilk mənbələrdən sonra Türkiyədə Füzuli haqqında əsil elmi fikir XIX əsrin 70-ci illərindən yaranmağa və inkişaf etməyə başlamışdır". (Quluzadə M.Füzulinin lirikası, s. 60)

Şərti təsnifat apararaq materialın səviyyəsinə və tarixi duruma əsaslanıb Azərbaycan füzulşünaslığının təşəkkül ərafəsinin iki istiqamətini qeyd edə bilərik: 1. Təzkirəçilik istiqaməti; 2. XIX əsrin 30-cu illərindən M.Ş.Vəzəhdən - F.Köçərli və A.Sura qədərki ədəbi istiqamət.

Hər iki təmayülü birləşdirən cəhət həm təzkirələrdə, həm də XIX-XX əsrlərin tədqiqatlarında BİOQRAFİK amilin üstünlük təşkil etməsi idi. Bir qədər şərti yanaşsaq Azərbaycan füzulşünaslığının təşəkkül ərafəsinə BİOQRAFİK mərhələ də hesab etmək olar. Fəqət bu dövr materialında tarixi-mərhə-

Azərbaycan füzulşünaslığının bir elm kimi təşəkkülü tarix etibarilə nəhəng bir dövrü əhatə edir. Biraya M.Füzulinin müasirləri tərəfindən yazılmış təzkirələrdən tutmuş - XX əsrin ilk onilliklərinə - sovet dönməsinə qədərki dövrü daxil etmək olar. Bir qədər sosioloji xarakter daşıyaraq mübahisəli görünə də, təsədüfi deyil ki, görkəmli füzulşünas M.Quluzadə belə nəticəyə gəlir ki, "gənc elmi qüvvələr 30-40-cu illərdə marksizm-leninizm elmi ilə silahlanaraq Azərbaycan füzulşünaslıq elmini yaratmağa başlayırlar". (Quluzadə M.Füzulinin lirikası, s.120)

Eyni fikri bir qədər başqa şəkildə digər görkəmli füzulşünas-filosof F.Qasımzadə də irəli sürür: "Otuzuncu illərdən başlayaraq respublikamızda Füzuli irsi ətrafı tədqiq olunmağa başlayır". (Qasımzadə F. "Qəm karvanı" yaxud zülmətdə nur, s. 10)



ləvi xüsusiyyətlər zəif olduğundan biz bu fikrin üstündə dayanmırıq...

Bizim fikrimizcə, təzkirə indiki ədəbiyyat tarixi elminin əsasında dayanan və məxəz rolunu oynayan elmi-ədəbi əsərdir. "Əsasən ədəbiyyatçıları tərəfindən yazılan və uzun müddət əlyazmalar halında yayılan bu məxəzlərdə görkəmli ədəbi şəxsiyyətlər, hadisələr, ayrı-ayrı əsərlər haqqında məlumat və həmin əsərlərdən nümunələr verilir. Təzkirədə bioqrafik cəhət və sənətkarlıq məsələləri üstünlük təşkil edir. Təzkirələr orta əsrlərin ədəbiyyat tarixinə aid elmi məxəz hesab edilə bilər" (Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət (tərt. AMEA-nın müxbür üzvü Ə.Mirhəmədov) B., "Azərbaycan Ensiklopediyası" NPB. 1998, s. 212).

Təzkirələrin ədəbiyyat tarixində böyük rolu dənilməzdir. Fəqət, bu qiymətli məxəzlərin iki qüsurlu cəhətinə də qeyd edək: birincisi budur ki, təzkirələrdə müəllifin subyektiv, mübaligəli mülahizələri, şəxsi zövq prinsipi ilə seçilmiş nümunələr üstünlük təşkil edir. İkincisi isə budur ki, təzkirələr əsasən ərəb-fars dillərində yaranır, tərtib olunur və bu məxəzlər? Şərqi məxəz bu iki dilində yaranmış nümunələr daxil edilir. Məsələn üçün, qeyd edək ki, Şah İsmayıl Xətəinin oğlu Sam Mirzə öz "Təzkireyi-Sami" təzkiresinə heç doğma atasının bir dənə də türkçə şerini daxil etməmişdir. Qədim və orta əsrlərin bədi əsərləri, poetika kitabları, şərhçilik nümunələri, risalələrlə birlikdə təzkirələr də ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq janrı idi. Azərbaycan tənqidi və nəzəri-estetik fikrinin görkəmli tədqiqatçısı akademik K.Talibzadə özünün "Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi" adlı fundamental monoqrafiyasında Orta əsrlər ədəbi-nəzəri fikrinin üç əsas istiqamətindən (Birincisi, XI əsr Xətib Təbrizidən XVIII əsrə Mirzə Abutalıb Təbriziyyə qədərki şərhçilər və nəzəri kitablar, üçüncüsü "böyük söz ustalarının bədi əsərləri" - G.Ə.) ikincisi olaraq təzkirələri müəyyənləşdirir: "Təzkirələr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ilk nümunələridir və klassik irsin toplanması, yayılması və təbliği, ay-

rı-ayrı yazıçılar haqqında müxtəlif xarakterli məlumatların qorunub saxlanması sahəsində böyük iş görmüşdür. Təzkirə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ən uzunömürlü, həm də ən kütləvi şəkildəndən biridir" (Talibzadə K. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. B., "Maarif", 1984, s.9).

K.Talibzadənin, Ə.Cəfərin, M.Mahmudovun, T.Quliyevin, Q.Allahverdiyevin məlum tədqiqatlarına qədrşünaslığımızı bildirərək, biz də o fikirdəyik ki, "Qədim və orta əsr Azərbaycan ədəbi fikri sistemli şəkildə öyrənilməmişdir" (K.Talibzadə). Bu obyektiv qənaət eynilə təzkirələrə də aiddir. Azərbaycan təzkirəçiliyi elm kimi öyrənilməmişdir. Təzkirələrə, hər tədqiqatçı məxəz öz tədqiqat mövzusu, araşdırma problemi, başqa sözlə, öz müəllif maraqları baxımından qiymət vermişdir. Bu, füzulşünaslara da aiddir.

Füzulşünaslığın təşəkkülündə təzkirələrin rolu Bertels, H.Araslı, M.Quluzadə, F.Qasımzadə, V.Feyzullayeva, T.Kərimli kimi mütəxəssislər tərəfindən qeyd olunmuşdur.

Azərbaycan füzulşünaslığının faktı olmasa da, biz də bu elmin təşəkkülündə rol oynamış ilk təzkirələr kimi hələ M.Füzulinin sağlığında yazılmış iki təzkirəni qeyd etməliyik.

Dahi şair haqqında ilk məlumatı 1546-cı ildə yazdığı "Məşairü-şüəra" (İstanbul, 1914) təzkiresində Qəstemolun Lətif yazıb: "Füzuliyi-Bağdadi" bu dövr şüərasındandır. Nəvai tərzinə yaxın üreklə ovlayan bir tərtib, gözəl üslubu vardır. Tərzində orijinal və tərqi-qində yenilikçidir"

Türkiyə təzkirəçisinin bu mülahizələri M.Füzulinin o zamankı ümumtürk mühiti üçün dəyərli bir şəxs olduğunu göstərməkdədir. Onun Ə.Nəvai ilə müqayisəsi, üslubunun və poetikasının orijinallığının xüsusi qeyd olunması belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, M.Füzuli sağlığında mərhələ yaratmış bir şair kimi dərk olunub.

Dahi şairin "Üslubunda orijinal və mənalı yaratmaqda yenilikçi" olmasını özünün "Gülşənüs-şüəra"

təzki-rəsində (1563) Əhdi Bağdadi də xüsusi qeyd edir.

M.Füzulinin oğlu Fəzli ilə yaxın dost olan Ə. Bağdadi M.Füzulinin şəxsiyyətinə, taleyinə və yaradıcılığına yaxından bələd idi. Elə buna görə də Əhdinin təzki-rəsində M.Füzuli olduğu kimi - böyük alim və şair olaraq diqqəti xüsusilə cəlb edir: "Mövlana Füzuli Bağdadi bilik və mərifətdə kamil, hünər fənlərində fəzil, süx tək, şirin söhbət, elm-həndəsə, hikmət və hey-rətdə mahir, yeni mənalı məzmunlar tapmaqda misilsizdir. Üç dildə şer növlərinin hamısına qabil, müəmma yazmaq və əruzü bilməkdə mahirdir. Səlis və mənalı nəsr yazmaqda əsrinin yeganəsidir. Nəsrə zəmanə əhli tərəfindən bəyənilir. Üç dildə yazdığı qəsidələri xacə Səlmənin qəsidələri kimi fəsahtəfli olub, şer biliciləri tərəfindən sevilir. Məsnəvi üslubunda "Leyli və Məcnun" kimi qiymətli incilər yaratmışdır, türk və fars dillərində bir sıra risalələr yazmışdır.

Eyni zamanda, Mövlana Hüseyn Vaizin "Rövzə-tüş-şühəda"sını tərcümə edərək "Hədiqətüs-südə" adlı bir kitab yaratmışdır.

Həqiqət budur ki, üslubunda orijinal və mənalı yaratmaqda yenilikçidir. Fikri gözəl söz zınyəti ilə bəzənmiş və məna paltarı ilə günəş kimi işıqlanmışdır. Ərəb dilində olan divanı hər bir ölkədə məşhurdur. Nəvaiyə yaxın türkçə şerləri türk və monqolların dilinin əzbəridir. Fars dilində olan divanı hər bir ölkədə məşhurdur. Türkçə şerləri Rum zərifləri tərəfindən bəyənilmişdir".

Burada bir neçə cəhət var: birincisi, Ə. Bağdadi öz təzki-rəsində M.Füzuli haqqında yazarkən M.Füzulinin poeziyası ilə bərabər, şairin türkçə, farsca divanlarına yazdığı dıbaçələr və qəsidələrin dıbaçəsi ilə yaxından tanış olmuşdu. Əhdi Bağdadının fikrləri M.Füzulidən gəlir; ikincisi, M.Füzuli sənətinin böyüklüyünün sübut üçün həm Lətifinin, həm də Ə. Bağdadının onu Nəvai ilə müqayisə etməsi Şərq təfəkküründə, o cümlədən poeziyada türkçülüğün güclü və hətta klassik nümunə olduğundan xəbər verir. Burada ümumtürk kontekstinin rolu nəzərə alınmalıdır. Nəvai Nizami, Rumi və Nəsimi ənənələri üzərində yüksəlib, M.Füzuliyə nümunə ola bilmişdi.

Əslində, həm Lətifinin, həm də Ə. Bağdadının mülahizələri sübut edir ki, M.Füzuli ilə Xaqani, Nizami, Rumi, Hafiz, Ə. Dəhləvi, Nəsimi ilə formalaşan poetik marafon qapanır. Və zirvələşir; üçüncüsü budur ki, həm Lətif, həm də Əhdi Bağdadi M.Füzulinin fikrində və üslubunda novator şair kimi qəbul və təqdim etmişlər. M.Füzuli həqiqətən də intibah təfəkkürlü

alim, novator şair, böyük poetik kəşflər ustası idi.

Şah İsmayıl Xətəinin farspərəst ortancıl oğlu Sam Mirzə özünün M.Füzulinin sağlığında - şairin ölümündən 6 il əvvəl yazdığı "Təhfeyi-Sami" (1550) təzki-rəsində şairi "Mövlana Füzuli" adlandırırsa da, onun tarixi rolu və misilsiz poetik sənəti haqqında ciddi bir fikir söyləyə bilməmişdir. Onun təzki-rəsinin orijinal cəhəti M.Füzulinin "Səfəvilər dövlətinin hər yerində şöhrət tapmasını təsdiq etməsidir" (H. Araslı). Sam Mirzənin təzki-rəsində ən dəyərli fikir onun aşağıdakı mülahizəsidir: "Füzuli Dərüssəlməni Bağdaddandır ki, o şəhərdən ondan yaxşı şair çıxmamışdır. İki dildə, yəni türkçə və ərəbcə şer deyir. Şerlərinin çoxu din rəhbərlərinin tərifinə deyilmişdir". Göründüyü kimi, Sam Mirzənin mülahizəsində iki yanlışlıq var: birincisi budur ki, farspərəst müəllif nəinki M.Füzulinin farsca "Divan"ını yada salır, hətta bu dildə şer yazmasının üstündən keçir. Halbuki, M.Füzulinin farsca "Divan"ı Şərqin farsdilli poeziyasının qiymətli inciləri idi və onu yalnız Hafiz və Ruminin qezəlləri ilə müqayisə etmək olardı; Kərbəla hadisələri, şiəliyin mədihi ilə bağlı qəsidələrini şişirdək, onu məhdud bir mərsiyəyə kimi təqdim edirdi. Bu da Şərqin qüdrətli şairi M.Füzulidən çox, Sam Mirzənin məhdud mövqeyinə uyğun idi. Bu yerdə Sam Mirzə şiəliyi ideologiyaya çevirib ümum müsəlman birliyinə rəxə salmış atası Şah İsmayılın yanlış tarixi ənənələrini davam etdirdi.

Bəzi təzki-rəli ümumiləşdirərək görkəmli füzulşünas akademik H. Araslı yazıb: "Türkiyə təzki-rəçiləri, Lətif və Əhdinin dediklərinə o qədər də dəyərli məlumat əlavə etmədikləri kimi, İran, Hind və Azərbaycan təzki-rəçiləri də Sam Mirzədən irəli gedə bilməmişlər. İstər "Atəşkədə" müəllifi, istərsə də "Şəms-əncümən", "Ruze-rövşən" və "Nigaristane-sö-xən" müəllifləri bu məlumatı çox qısa şəkildə təkrar etmişlər". Əlbəttə, əslində bu estetik dəyərlənmə ilə kifayətlənmək olardı. Lakin bir neçə məqamı qeyd etməyə bilmərik. A. Karahanın sanballı monoqrafiyasının "Vəsiqələr" adlı əlavə təzki-rə mətnləri bölü-mündən məlum olur ki, Türkiyə təzki-rəçiləri Aşiq Çələbi, Həsən Çələbi, Bəyani, Ali, Riyazi, Feysi öz əsərlərində M.Füzulidən böyük rəğbətə bəhs etmişlər. Xüsusilə, Alinin "Künhül-Əxbar" (1593-1597) əsərində şair bir ustad kimi təqdim olunur:

"Mövlana Füzuli - Mövludən və məskənen Bağdadandır. Memaliki şarkda türk şer söyləyənlərin ustasıdır. Tarzi hissə salik lezzəti-kelama malik arabi və farsı və turki eşar nazmına mütehalik bir sahibi və fezileti mid-el əhali müsbət idi". Ali M.Füzulinin

türkçə və farsca mükəmməl divanları olduğunu qeyd edir, türk şairi Xəyali bəylə ünsiyyət saxladığını göstərir. Alinin təzki-rəsində M.Füzulinin ərəbcə divanı olmadığını "arabi və deri və rumi əlsinədə qəsaidi bələğət nişanı müdəvvən olduğunda məadə", yəni qəsidələri olduğu fikrini də öyrənirik.

Aşiq Çələbi özünün M.Füzulinin vəfatından on il sonra yazdığı "Məşairü-şüəra" (1566) əsərində dahi şairin ölməz məhəbbət dastanı olan "Leyli və Məcnun"u haqqında yazıb: "Mesnevədə dahi Leyli və Məcnunu vardır. Her sözü sözdə bir şem-i tab-dır və her noktasi bir ahker-i purşirardır".

Göstərilən təzki-rələr içərisində Əhdi Bağdadi təzki-rəsini M.Füzuli irsini düzgün duymaq və şərh etmək baxımından füzulşünaslıq üçün daha əhəmiyyətli olduğunu söyləyən professor M. Quluzadə yazır: "Əhdi təzki-rəsi Füzuli haqqında tədqiqat aparən Şərq və Qərb tədqiqatçıları üçün ilk əhəmiyyətli mənbələrdən biri olmuşdur".

Yeri düşmüşkən qeyd etməliyə ki, Lütfulibəy Azər öz "Atəşkədə"sində M.Füzulini öz diyarının "Məşhur kamal sahibi" adlandırmış, Məmmədəli Tərbiyət "Dənəşnəməndənə-Azərbaycan" (1937) kitabında M.Füzulinin hər üç dili mükəmməl bilib şerlər yazmasını, "Divan"ının dönə-dönə çap olunub şöhrət qazanması"nu xüsusi qeyd etmişdir.

XVII əsrin təzki-rəçisi Mirzə Tahir Nəsrabadi özünün "Təzki-rəyi-Nəsrabadi" (Tehran, 1945) həmkarlarından fərqli olaraq bir qədər irəli gedib təkə-tarixi və bioqrafik məlumatla kifayətlənməmiş, diqqəti M.Füzuli şerinin poetik qüdrətinə yönəldərək yazmışdır: "Nəzm və nəsrde hünər sahibi olub, hüsn-i-eşq kitabını çox gözəl yazmışdır".

Azərbaycan füzulşünaslığının təşəkkülü və inkişafında mühüm rol oynayan təzki-rələrdən biri azərbaycanlı təzki-rəçisi Şah Abbasın kitabdarı olmuş alim, şair və rəssam Sadiq bəy Sadiqi Əfşarın "Məcməül-xəvas" əsəridir. Kitab mədəniyyəti ilə məşğul olan bir alim, habelə sözü duymağı, sevməyi, seçməyi və şərh etməyi bacaran istedad sahibi - şair olması səbəbindən S.Əfşarın mülahizələri etibarlı, təzki-rəyə daxil etdiyi şerlər nümunəvidir. Təzki-rədə deyilir: "Mövlana Füzuli Bayatdandır. İbrahim xan xidmətində Bağdada gedib..."

Dünyəvi elmləri öyrənməklə məşğul olub az bir zamanda təhsil almışdır. Həqiqətən heç bir insana bu istedad səadətli əl verməyibdir ki, türki, farsı və ərəbi kəlama bu qədər qadir olsun. Türkçə divanı - qezəl və qəsaid, "Şahü gəda", "Leyli və Məcnun", "Münazirəyi Bəngü-Badə", "Rövzə" tamam yetirib-

dir. Farsca divanı-qezəl və qəsaid, "Rindü-zahid" və "Səhhətü-Mərəz" yazmışdır. Ərəbcə divanı-qezəl və qəsaid, "Rindü-zahid" və "Səhhətü-Mərəz" yazmışdır. Ərəbcə divanı qezəl və qəsaid bitiribdir. Təxminən 30 min beyt eşarı var kim, bu həqiq öz xətti ilə mütailə qıldım". Akademik H. Araslının da xüsusi diqqət yetirdiyi kimi, bu təzki-rə mətnində M.Füzuli ilə bağlı ciddi araşdırmaya məhtac olan ştrixlər var. S. Sadiqi Əfşar dövrünün məlumatlı, savadlı ziyalı idi və onun M.Füzuli irsini şəxsən oxuduğu, o cümlədən "Şahü gəda" əsərini oxuduğu şübhə doğurmur. Təzki-rələr, habelə Qövsi, Məsihi, Sahib Təbrizi, Vaqif, Vidadi, Zakir, Bakıxanov, Vazeh, S. Əzim kimi klassiklərin Füzuliyə münasibəti XIX əsrə qədərki Azərbaycan füzulşünaslığında əsas faktlardır.

Füzulşünaslığın əsas təşəkkül istiqamətlərindən, nəzəri-tarixi mənəbə və məxəzlərdən biri kimi təzki-rəçiliyi ümumiləşdirən görkəmli füzulşünas akademik H. Araslı öz qiymətli monoqrafiyasında yazır: "Füzulinin irsinə Yaxın Şərq təzki-rəçiləri böyük məhəbbətlə yanaşsalar da, şairin yaradıcılıq qüdrətini, əsərlərinin bədii istiqamətini göstərməkdən çox uzaq olmuşlar. Lakin bu təzki-rəçilərin verdiyi məlumat Füzuli irsinin hələ şairin sağlığında Yaxın Şərqin hər bir yerində necə məhəbbətlə qarşılandığını aydınlaşdırdığı kimi, onun tərcümə-halını müəyyənləşdirmək üçün tədqiqatçılara əsas verir... Biz şairin nüfuz dairəsini təzki-rələr əsasında müəyyənləşdirə bildiyimiz kimi, tərcümə-halına aid müxtəlif məsələlərin həllində də təzki-rələrdən istifadə edirik. Lakin Füzuli irsinin elmi tədqiqi sonrakı əsərlərə aid olmuşdur".

XX əsrin 20-ci illərinin nəzəriyyəçiləri təzki-rəçiliyi feodalizm dövrünün ədəbiyyat tarixçiliyi adlandırdılar. Şərqdə təzki-rəçilik sahəsində güclü ənənə, hətta ənənəçilik yaranmışdı. Təzki-rəçiliyin uzun bir tarixə malik olmasının XIX əsrin sonlarına qədər (bax Mirmöhhsün Nəvvab "Təzki-rəyi-Nəvvab" (1913) davam etməsinin bir səbəbi məhz Şərqdə feodalizmin uzun sürməsi (IX - XIX əsrlər) ilə bağlı idi. Azərbaycanda təzki-rəçilik ədəbiyyat tarixçiliyi yaranmağa başladığından sonra - XX əsrin önlərində əhəmiyyəti itirdi. Bu çağadək təzki-rəçilik öz janr imkanları daxilində ədəbiyyat tarixçiliyi funksiyasını yerinə yetirmiş, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının empirik və sinkretik mərhələlərin əsas janrlarından biri olmuşdur.

Gülşən ƏLİYEVƏ,
filologiya elmləri namizədi,
dosent